

Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Şart Kipi

Conditional Mood in Historical and Contemporary Turkish Languages

Şahap BULAK*

ÖZET

Bu çalışmamızda, dil bilgisi kitaplarında tasarlama kipleri içinde yer alan, genellikle dilek-şart kipi olarak anılan şart kipi ile ilgili, bugüne kadar dilbilimcilerimizin bu kip üzerine yaptıkları çalışmalardan yola çıkarak metinlerden alınan örnekler ışığında, şart kipi eki -sA'nın yapısının nasıl oluştuğu ve kökeninin ne olduğu üzerinde durulmuştur. Ayrıca tarihî süreç içinde Eski Türkçe, Orta Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi gibi yazı dilleri döneminde şart kipi eki -sA'nın geçirdiği şekil değişikliği, çekiminde kullanılan kişi eklerinin türleri ve geçirdikleri şekil değişiklikleri yazılı kaynaklardaki örneklere dayanarak incelenmiştir. Kipin çağdaş Türk lehçelerindeki çekimi üzerinde durularak bu lehçelerdeki şart kipi eki, çekiminde kullanılan kişi ekleri ve pekiştiriciler incelenmiştir. Ayrıca çağdaş lehçelerdeki eklerin geçirdiği şekil değişiklikleri ve aralarındaki farklar üzerinde durulmuştur.

ANAHTAR KELİMELER

Dil bilgisi, tasarlama kipleri, dilek-şart kipi, -sA eki, şart kipinin işlevleri.

ABSTRACT

In this study, it was focused on the origin of conditional mood suffix -sA, and how its structure came up, by referring to examples from the texts and the studies done by Turkish linguists concerning conditional mood, which is also called as "subjunctive-conditional mood". Further, historically, types of personal endings used in conjugation, and structural change of the suffix -sA in the periods of old Turkish, middle Turkish, Karahan Turkish, Harezmi Turkish, Kipchak Turkish, Old Oghuz Turkish, Chagatay Turkish, old Anatolian Turkish, and Ottoman Turkish were examined depending on examples in written sources.

By emphasizing the conjugation of the suffix in contemporary Turkish dialects; personal suffixes and reinforces which are used in the conjugation of conditional mood in these dialects were examined. More, structural changes of suffixes in contemporary languages, and differences between them are studied.

KEY WORDS

Grammar, unreal mood, subjunctive-conditional mood, the suffix -sA, the functions of conditional mood

* Siirt Üniversitesi Türk Dili Okutmanı.

1. Giriş

Bugün Türkiye Türkçesinde şart kipi, fiil kök veya gövdelerine getirilen –sA ekiyle yapılmaktadır. Dilek anlamı verdiği cümlelerin dışında tek başına bir yargı ifade etmez. Eklendiği kelimeye koşul anlamı katarak bağlı cümleler oluşturur. Dilek-şart anlamının dışında çeşitli anlamlar taşıyan şart kipi fiil kök veya gövdelerine gelerek şart tasarlama kipi oluşturur. Ek fiilin şart çekimini oluşturur veya basit zamanlı fiillere gelerek birleşik çekimler oluşturur. Tasarlama kipleri içerisinde basit çekimli fiillere gelerek birleşik çekim oluşturabilen ve ek fiile gelebilen tek kiptir. Çekimi iyelik kökenli kişi ekleriyle yapılmaktadır. Olumsuz, -mA olumsuzluk ekiyle; soru şekli, soru ekiyle yapılır. Ek fiille çekiminde olumsuz “değil” edatıyla yapılır. Günümüzde şart kipinin Türkiye Türkçesinde basit çekimi, birleşik çekimi ve ek fiille çekimi şöyledir:

1. Basit çekimi:

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Olumlu-soru</u>	<u>Olumsuz-soru</u>
Gel-se-m	Gel-me-se-m	Gel-se-m mi	Gel-me-se-m mi
Gel-se-n	Gel-me-se-n	Gel-se-n mi	Gel-me-se-n mi
Gel-se	Gel-me-se	Gel-se mi	Gel-me-se mi
Gel-se-k	Gel-me-se-k	Gel-se-k mi	Gel-me-se-k mi
Gel-se-niz	Gel-me-se-niz	Gel-se-niz mi	Gel-me-se-niz mi
Gel-se-ler	Gel-me-se-ler	Gel-se-ler mi	Gel-me-se-ler mi

2. Birleşik çekimi

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Olumlu-soru</u>	<u>Olumsuz-soru</u>
Gel-ir-(i)se-m	Gel-mez-(i)-se-m	Gel-ir-(i)se-m mi	Gel-mez-(i)-se-m mi
Gel-ir-(i)se-n	Gel-mez-(i)-se-n	Gel-ir-(i)-se-n mi	Gel-me -(i)-se-n mi
Gel-ir-(i)se	Gel-mez-(i)-se	Gel-ir-(i)-se mi	Gel-mez-(i)-se mi
Gel-ir-(i)se-k	Gel-mez-(i)-se-k	Gel-ir-(i)-se-k mi	Gel-mez-(i)-se-k mi
Gel-ir-(i)se-niz	Gel-mez-(i)-se-niz	Gel-ir-(i)-se-niz mi	Gel-mez-(i)-se-niz mi
Gel-ir-(i)se-ler	Gel-mez-(i)-se-ler	Gel-ir-(i)-se-ler mi	Gel-mez-(i)-se-ler mi

3. Ek fiille çekimi

<u>Olumlu</u>	<u>Olumsuz</u>	<u>Olumlu-soru</u>	<u>Olumsuz-soru</u>
Bekâr (i)+sa-m	Bekâr değil (i)+se-m	Bekâr (i)+sa-m mı	Bekâr değil (i)+se-m mi
Bekâr (i)+sa-n	Bekâr değil (i)+se-n	Bekâr (i)+sa-n mı	Bekâr değil (i)+se-n mi
Bekâr (i)+sa	Bekâr değil (i)+se	Bekâr (i)+sa mı	Bekâr değil (i)+se mi
Bekâr (i)+sa-k	Bekâr değil (i)+se-k	Bekâr (i)+sa-k mı	Bekâr değil (i)+se-k mi
Bekâr (i)+sa-nız	Bekâr değil (i)+se-niz	Bekâr (i)+sa-nız mı	Bekâr değil (i)+se-niz mi
Bekâr (i)+sa-lar	Bekâr değil (i)+se-ler	Bekâr (i)+sa-lar mı	Bekâr değil (i)+se-ler mi

Gramercilerimiz tarafından şart kipinin ekleri, eklerinin kökeni, kipin işlevleri ve bu kipin çekiminde kullanılan kişi ekleriyle ilgili bugüne kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu değerli çalışmaların her biri, şüphesiz, şart kipini değişik yönlerden ele almış ve özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bunun için gramercilerimizin şart kipine nasıl baktıklarını anlamak için öncelikle onların bu kipi nasıl tanımladıkları büyük önem arz etmektedir.

Zeynep Korkmaz'ın: "Bir oluş ve kılışı "şart"a veya "dilek, istek ve niyet"e bağlayan bir tasarlama kipidir. –sA eki ile kurulur. "şart" bildirme ile kurulan öteki tasarlama kiplerinden ayrılan yanı, yalnız başına bir yargı taşımaması ve ancak temel cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan bir yardımcı, bir tamlayıcı öge niteliği taşımasıdır. Bu tamlayıcı öge veya cümle parçası, yargı bildirmediği için de temel cümlenin zarfı durumundadır."¹ ve "Bir oluş ya da kılışın şart biçiminde düşünüldüğünü anlatan, dolayısıyla, hiç bir yargı bildir-meyen aynı zamanda dilek görevi de yapan tasarlama kipi."² diye ifade ettiği şart kipini Fatma Türkyılmaz: "Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü ifade eden kip"³ diye tanımlamıştır. Muharrem Ergin: "Şart kipi en tipik bir tasarlama kipidir. Bu kipte fiil şarta bağlandığı için hiçbir hüküm ifade etmez, hiçbir dilek, istek, temenni, zorlama anlatmaz. Yalnız isteksiz, dileksiz mücerret bir tasarlama ifade eder. Şart şeklinin hiçbir hüküm taşımayan bu karakteriyle bütün fiil kipleri içinde farklı bir durumu vardır. Bütün fiil çekimleri müstakil cümle yapabildikleri halde şart şekli şart fonksiyonu ile hükümlü müstakil bir cümle değil, ancak hüküm taşımayan bağlı bir cümle

¹ Korkmaz, Zeynep(2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara, s. 676–677, §.553.

² Korkmaz, Zeynep(2010), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, 4. baskı, Ankara, s.203.

³ Türkyılmaz, Fatma (1999), *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, TDK Yayınları, Ankara, s.74.

kurabilmektedir.”⁴ diye tanımlamıştır. Emin Özdemir’in ise: “Bu kip gramerlerimizde öteden beri “şart sıygası” “temenni sıygası” “dilek şart kipi diye adlandırılır -sA ekiyle fiil kök ve gövdelerinden yapılır. Bu kip, tam bir tasarlama kipi-
pidir. Eylemin şart şeklinde tasarlandığını düşünüldüğünü ifade eder. Eylem bir şarta bağlandığı için tam bir yargı taşımaz. Bu yönden bu kiple çekimlenen fiil şekilleri, diğer fiillerin çekimli şekillerinden ayrılık gösterir. Diğer şekiller birer cümle kurabildiği halde şart kipiyle ancak bağlı bir cümle kurulabilir.”⁵ diye ifade ettiği şart kipi, gramerlerimiz tarafından genellikle tasarlama kipi olarak kabul edilir.

Kaya Bilgegil: “Şimdiki zaman, geçmiş zaman, gelecek zaman ve geniş zaman haber; istek, gereklilik ve emir ifade eden fiiller de dilek kiplerini teşkil eder. Okul kitaplarının fiil kök ve gövdesine -sA eklerinden birini getirmek suretiyle elde olunan şekle dilek-şart diye adlandırdıktan sonra, doğrudan doğruya ikinci kümeye sokması hatalıdır. Ancak bir temenniye ifade ettiği takdirde dilek kiplerinden, bir şartı ifade ettiği takdirde de haber kiplerinden sayılmaları gerekir: “Ah, bir defa yağmur yağsa!” cümlesinde fiil, bir temenniye ifade ediyor, dilek kiplerindedir. Fakat “Yağmur yağarsa köylüler sevineceklerdir.” cümlesinde durum tamamen değişiyor; cümle, “Köylülerin sevinmesi için yağmurun yağması lazımdır.” yerine geçiyor, haber anlamı taşıyor.”⁶ diye ifade etmiştir.

Yine Gürer Gülsevin, farklı bir açıdan yaklaşarak yazdığı makalede şart kipi, kendi deyimiyle “şart gerundiumu” hakkında üç maddelik sonuca varmıştır: “1. Cümlede hiçbir zaman yüklem görevi taşımayan (dilek bildiren birkaç özel kullanım dışında) -sA eki, gramerlerin, devamlı yüklem görevi üstlenen “fiil kipleri” bölümünde değil, fiilden türemiş zarflar olan “gerundiumlar” kısmında verilmelidir. 2. Kişi eki alıyor olması, -sA ekinin gerundium fonksiyonunu taşımasını engellemez. Çünkü -DİK + kişi eki+ dA (... gel-diğinde gideriz) şeklinde de kişi eki almış bir gerundium söz konusudur. Ayrıca, bu ekin Eski Türkçedeki kullanımında da kişi işareti kullanılmayan örnekler bulunmaktadır. (bar-sar bargıl ‘gidersen git!’). 3. -sA eki, gramerlerimizin gerundiumlar bahsinde “şart gerundiumu” adı altında verilebilir.”⁷ Leyla Karahan, Gülsevin’in yukarıda sözü geçen görüşlerini içeren makalesini “bu konunun ele alındığı

⁴ Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, s.292, §.487.

⁵ Özdemir, Emin (1967), “Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış”, TDAY Belleten , Ankara, s.187-188.

⁶ Bilgegil, M. Kaya (1982), *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, s.262-263.

⁷ Gülsevin, Gürer (1990), “Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine”, *Türk Dili*, 467 (2), TDK Yayınları, Ankara, s.279.

dikkate değer bir yazı” olarak nitelemiş ve Gülsevin’in makalesinde dile getirdiği görüşleri Türkçenin değişik dönemleri ve günümüz lehçelerinden konu ile ilgili örnekler vererek desteklemiştir: “ O halde *-IncA* ve *-sa* eki, aynı ek grubu içinde bulunmalıdır. Bu da “zarf-fiil ekleri” grubudur. Nasıl *-ArAk* ekleri tarz, *-IncA* zaman bildiren birer zarf-fiil eki iseler, *-sA* eki şart, zaman, sebep vs. bildiren bir zarf-fiil ekidir. Kip ekleriyle çekimlenmiş bütün fiiller, *-sA* ekli fiiller hariç, yargı taşır. *-sA* eki, istek bildirdiği durumlarda grubun diğer üyeleriyle bu bakımdan bir uyum içindedir. “şart, zaman, sebep” fonksiyonlu *-sA* eki ise yargı taşımadığı için grubun uyumlu yapısını bozar. Sonuç olarak, *-sA* şart eki, yukarıda açıklamaya çalıştığımız sebeplerden dolayı zarf-fiil ekleri grubunda yer almalıdır. Böyle bir yaklaşım, tabii olarak “şartlı birleşik cümle” anlayışımızı da yeniden gözden geçirmeyi gerekli kılmaktadır.”⁸

Ahmet Benzer, şart kipini ifade ederken farklı denebilecek bir açıdan, işlevleri bakımından hareket etmiştir: “Ekin tasarlama kipleri içerisinde zaman eklerine eklenebilen tek ek olması sebebiyle cümle içerisinde zarf-fiil göreviyle kullanıldığı görülmüştür. Ekin bu çoklu işlevlerinden dolayı eke atıfta bulunurken ve dolayısıyla eki adlandırırken ‘*dilek-şart kip eki*’ yerine ‘*-sA eki*’ ya da ‘*-sA kip eki*’ kullanımı tercih edilmelidir. Böylece ekteki işlev değişimleri rahatlıkla ifade edilebilir.”⁹

Görüldüğü üzere Eski Türkçede şart kipinin zarf-fiil olduğu dilbilimcilerin büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüş ve benimsenmiştir. Ancak dilek-şart kipi ya da şart kipinin günümüzde bir tasarlama kipi olduğu görüşü dilbilimcilerin büyük çoğunluğu tarafından kabul görmesine rağmen bu konuda farklı düşünenler de vardır.

2. Şart Kipi Eki *-sA*’nın Yapısı ve Kökeni

-sAr ekinin yapısı ve kökeni ile ilgili dilbilimciler çok farklı görüşler öne sürmüşlerdir: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri’nde şart kipi ekinin kökeni konusunda: “*saa-* (saymak) fiilinin geniş zamanının sıfat fiiline bağlamak (*saa-r > -sAr*) fonetik olarak çok kolaydır. Fakat anlam bakımından hiç de kolay değildir. *-sAr* Göktürk yazıtlarında tam bir zarf fiil ekidir; şahıs ekleri olarak henüz bir şart çekimi oluşturmamıştır. Zarf-fiil eki olarak “şart” kavramı da bulunduran “*-DikçA, -Dıği sürece – Dıği zaman*” anlamlarını taşımaktadır. O halde *-sAr* ekinin kökeni için “zaman” kavramından hareket etmek mümkün-

⁸ Karahan, Leyla (1994), “*-sa / -se* Eki Hakkında”, Türk Dili 516(Aralık) , Ankara, s.474.

⁹ Benzer, Ahmet (2010), “*-sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı*”, SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı:28, Konya, s. 138.

dür. Bugünkü Türkiye Türkçesinde “zaman” kavramıyla ilgili olan *sıra* edatının böyle bir kullanımı vardır. *-tık sıra*, *-tıkça* ekiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Divan-ü Lügati't-Türk'te “*sıra*” anlamında *sap-* kelimesi vardır. Uygurcada devam etmek anlamında *sap-* fiili de vardır. *sap* (sıra) ve *sap-* (devam etmek) fiilleri bir *sa-* kökü tasavvur etmeyi mümkün kılar. Elbette bu kökten bir *sa-r* kelimesinin türemiş olması da mümkündür. *Sıra* anlamındaki *sar* kelimesiyle tıpkı *aldık sıra*, *açtıık sıra* gibi, *alu sar aç* *sar* birleşikleri düşünülebilir. Ünlü zarf-fiil ekli kelimeler Gabain'e göre “ çok nadir olarak, vasıflık, yani isim olarak da görülür.” Bu durumda *al-usar* gibi bir birleşigi “alan sıra, aldık sıra” şeklinde manalandırmak mümkündür. *Alu sar*'ın *alsar* şekline dönmesi ise basit bir orta hece ünlüsünün düşmesi olayıdır.¹⁰ denmektedir.

W. Bang, bu ekin, bir asıl fiillin *-a/-ı* zarf-fiil şekli ile “saymak, tasarlamak, düşünmek” anlamlarındaki *sa-* yardımcı fiilinin *-r*'li geniş zaman çekiminden alınmış olduğu ve asıl fiilin almış olduğu *-a/-ı* zarf-fiil ekininin orta hece düşmesiyle *-a sa-r >-sar*, *-ı sa-r > -sAr* şeklinde bir fiil birleşiminden geldiği görüşünü savunmuştur.¹¹ C. Brockelmann da şart kipi ekinin kökeni hakkında W. Bang ile hemen hemen aynı görüştedir.¹²

A.von Gabain, W. Bang'in görüşünü kabul etmiş,¹³ ona ek olarak *-sAr* şart eki ile Eski Anadolu Türkçesindeki *-IsAr* gelecek zaman eki arasında da bir bağlantı olduğunu ifade etmiştir.¹⁴ V. Hatipoğlu (Kılıçoğlu), Ramstedt'in görüşünü benimsemiş; ancak, A. von Gabain gibi *-sAr* şart kipi ekiyle Eski Anadolu Türkçesindeki *-IsAr* gelecek zaman eki arasında bir bağlantı kurmuş ve *-sAr* şart ekinin XIII. yüzyıldan sonra bir başka alana kayarak ve *-ı /-i* zarf-fiil ekleri ile birleşerek varlığını *-IsAr* gelecek zaman (futurum) ekinde devam ettirdiğini bildirmiştir.¹⁵ T. Tekin *-IsAr* ekinin yapısını, kaynak metinlerden yararlanarak ve Türkçenin tarihi gelişme şartlarına dayanarak açıklamış ve örneklendirmiş¹⁶ ve Hatipoğlu'nun *-sAr* şart ekinin XIII. yüzyıldan sonra bir başka alana kayarak ve *-ı /-i* zarf-fiil ekleri ile birleşerek varlığını *-IsAr* gelecek zaman ekinde devam ettirdiği konusundaki görüşünün yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Böylece A. von Gabain'in, *-sAr* şart eki ile Eski Anadolu Türkçesindeki *-IsAr* gelecek

¹⁰ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim, TDK yayınları Ankara, 2006, s.693-694.

¹¹ Bang, W. (1916), *Studien zur Vergleichenden Grammatik der Türksprachen I*, SBAW, s.116, II, s.920,

¹² Brockelmann, C.(1954), *Osttürkische Grammatik des Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden, s. 240.

¹³ Gabain, A. von((1940)), *Die Natur des predikats in den Türksprachen*, KCS. A. III/1, s. 90.

¹⁴ Gabain, A. von((1959)). *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, TDAY Belleten, Ankara, s. 16-28.

¹⁵ Kılıçoğlu, Vecihe(1954), “ Şart Kipi”, Türk Dili c. III sayı:29 Ankara, s. 254-258.

¹⁶ Tekin, Talat, (1954) “ *-Isar Ekinin Türeyişi*”, Türk dili III/32 Ankara, s. 453-455.

zaman eki arasında da bir bağlantı olduğu görüşünün yanlışlığı da ispat edilmiştir.

G. J. Ramstedt ise Türkçe *-sA* ekinin hem isim soylu hem de fiil soylu kelimelerden istek gösteren fiiller türettiğini, şart kipi kuruluşunun Türkçe ile Moğolca, Mançuca ve Tunguzca gibi Altay dillerindeki paralel gelişmesini göz önünde tutarak, bu ekin “istek, niyet” gösteren bir *sA*- fiil türetme eki ile *-r* geniş zaman partisip ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşünü ortaya atmıştır.¹⁷ *-sA* ve *-sAr* şart kipi eklerinin yapısı ve kökeni üzerinde duran Türkolog ve Altayistlerden görüşleri en çok kabul gören G. J. Ramstedt’tir.

Zeynep Korkmaz bütün bu görüşler içinde Ramstedt’in görüşünü benimsemiş ve bundan farklı olarak şart kipi *-sA* eki ile dilek kipi *-sA* ekinin aynı yapı unsurlarından oluşmadığı görüşünü savunmuştur: “Bugün *-sA* şart ekinin Eski Türkçedeki *-sAr* şart ekinin devamı olduğu ve *-sAr* ekinin de Ramstedt’in belirttiği gibi, istek fiilleri türeten *+sA*- eki ile geniş zaman ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşü ilim alanınca benimsenmiş ve yaygınlaşmıştır. Şart kipinin meydana gelişinde hareket noktası elbette *+sA*- istek fiillerine dayanmaktadır. Fakat Eski Türkçede *-sAr* eki tam bir şart kipi görevinde olduğundan, bu kuruluşun içine dilek kipi görevini de yerleştirmek mümkün değildir. Kaynaklarda *-sA>-sA* şart eklerinin ikili bir görev dallanmasına uğrayarak sonradan dilek kipine yönelmiş olduğunu gösteren ipuçları da yoktur. Böyle bir yorum *-sA* ekinin tarihi gelişme şartlarına ters düşmektedir. Ayrıca üzerinde durulması ve açıklanması gereken bir başka nokta da *-sA* dilek ve şart eklerinin XIII. yüzyıl metinlerinden başlayarak neden zamir kaynaklı kişi ekleri yerine iyelik kaynaklı kişi ekleriyle çekime girmiş olduklarıdır. Bizce bu nokta, dilek kipindeki yapının açıklanmasında küçümsenemeyecek bir ipucu durumundadır. Bu sebeple *-sA* dilek kipi ekinin yapısını *-sA* şart ekinde farklı bir partisip kuruluşunda aramak gerekmektedir. Bizce, *-sA* dilek kipi yine *+sA*- istek fiillerinden çekimli fiile uzanan başka bir partisip yapısındadır. Bu da *-^ok/-^ok* partisip ekiyle genişletilmiş *+sa-^o / +se-k > -sa^o / -sek* ekidir. Kaldı ki, Türk dili kaynaklarında dilek kipinin *-sa^o / -sek* eki ile karşılandığını gösteren örnekler de vardır.”¹⁸ diyerek Ramstedt’in görüşündeki eksik noktaları ve şart kipinin, Eski Türkçe döneminde olmayan Orta Türkçeden itibaren kazandığı dilek anlamının da nereden geldiğini, ekin çekiminde aldığı iyelik kökenli 1. çokluk kişi eki *-k* ekinin kökeni konusunu açıklığa kavuşturmuştur.

¹⁷ Ramstedt. G. J. (1946) , *Zum Türkishen Konditional*, “FUF” XXIX/3 s.120–126.

¹⁸ Korkmaz, Zeynep (1995), “ *-sa/ -se Dilek Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?*” Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt, TDK Yayınları, Ankara, s.163–165.

3. Şart Kipi Eki –sA'nın Tarihî Gelişimi

Bugünkü şart kipi eki –sA, Eski Türkçe döneminde –sAr şeklindedir. Eski Türkçe döneminde belirli geçmiş zaman eki iyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenmiştir. Bunun dışındaki diğer kip çekimlerinde kişi zamirleri kullanılmıştır. Ancak şart kipi diğer kiplerde olduğu gibi iyelik kökenli kişi ekleri ya da kişi zamirleriyle beraber kullanılmamış, kişi ana cümlelerin yükleminden anlaşılmıştır. Bu dönemde şahıs zamirlerine/eklerine bağlanmadan kullanılması ekin zarf-fiil şeklinde kullanıldığı kanısını güçlendirmektedir. Ayrıca –sAr eki Orhun Yazıtlarında aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi hem fiil kök ve gövdelerine hem de ek fiile (er-) gelmiştir. Ayrıca çekimli fiillere gelerek birleşik çekim oluşturduğu ve olumsuz şeklinin olumsuzluk ekiyle yapıldığını gösteren örnekler de mevcuttur. Türuk kagan ötüken yış olursar ilte bun yok. “*Türk hakanı Ötüken ormanında oturursa ülkede sıkıntı olmaz*” (KT G3), bir kişi yanısar uguşı bodunu bişükine tegi kudmaz “*biri bir suç işlese, onun boyuna halkına ve hısım-akrabasına kadar (herkesi) öldürmezlermiş.*” (KT G6), yazı koonaym tiser türük bodun ... “*ovasına konayım dersin Türk halkı...*” ırak erser yablak ağı birür yağuk erser edgü ağı birür “*Uzak ise kötü hediyeler verir yakın ise iyi hediyeler verir*” (KT G7), ol yergerü barsar türük bodun ölteçi sen “*o yere doğru gidersen Türk halkı, öleceksin*” ötüken yış olurup arkış tirkiş ısar nen bunug yok ötüken yış olursar bengü il tuta... “*Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin*” bir todsar açsık ömez sen “*bir doysan açlığı, tokluğu düşünmezsin*” (KT G8), kül tigin yok erser koop ölteçi ertigiz ... “*Kültigin yok olsa idi hep ölecek idiniz*” Közde yaş kelser tida könülte sıgıt kelser yantaru sakıntım “*gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum*” (KT K11), nen sabım erser bengü taşka urtum “*ne sözüm varsa ebedi taşta yazdım*” (BK K8), men iniligü bunça başlayı kazganmasar türük bodun ölteçi “*ben erkek kardeşimle beraber bu önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim Türk halkı, ölecek idi*” (BK D33) tagda sıgun etser ança “*Dağda geyikler böğürürse öylece*” (BK B5)¹⁹

– sAr ekinin Orhun Yazıtlarında –Inca –DIğIndA zarf-fiil eklerinin anlamında kullanıldığı zaman anlamının ön planda olduğu örnekler de vardır: öd teñri aysar kişi oğlu kop ölgeli törimiş. “*zaman tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış*” (KT K10), yay bolsar üye teñri “*ilkbahar gelince yukarıda gök*” (BK B3).²⁰

¹⁹ Tekin, Talat (2010), *Orhun Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4.Baskı, Ankara.

²⁰ Tekin, Talat, a.g.e.

Eski Uygurcada da ek, *-sAr* şeklindedir. Fakat artık kişi eklerine bağlanmaya başlanmış ve şart çekimi oluşmuştur. Orhun Yazıtlarında *-sAr* şeklinde olan ve kişi zamirlerine/eklerine bağlanmadan kullanılan *-sAr* şart kipi ekinin sonundaki /r/ ünsüzünün, Eski Uygurca döneminin sonlarında düşerek ek *-sA* şeklinde kullanılmaya başlandığı görülür.²¹ Ancak /r/ hemen ve tamamen düşmez *-sAr*'lı şekiller ile nadir de olsa *-sA*'lı şekiller bir arada kullanılır. Eski Türkçenin son dönemindeki Uygur metinlerinde: *parsalar "varırlarsa", esetseler "iştirlerse"* ²² *-sA*'lı şekillerden oluşan örneklerden hareketle, *-sAr* ekinin sonundaki /r/ ünsüzünün düşmesi Eski Türkçenin son dönemlerinde başlamış Orta Türkçe döneminde tamamlanmıştır, denilebilir. Uygurcanın son dönemlerinde *-sAr* 'lı şeklin kullanımı yeni kullanılmaya başlanan sınırlı sayıdaki *-sA*'lı şekillere göre çok daha yaygındır:

Amı men bu ärdini birlä barsar men kamağ tınlıklarga artuk asıg tusu kılı
 umagay men “şimdi ben mücevherle birlikte gidersem, bütün canlılara fazla yara sağ-
 layamam”;²³ ... vitis alsar-sen ... “ders alırsan”²⁴ adga(glar) köñül birle birikser /
 amrılıp kararmadın yaltırsar / amuru saçılmadın turulsar / adı bolur munuñ
 dyan tip “bağlar gönül ile birleşirse, sukunet bulup kararmadan ışıldarsa, sakın halde
 dağılamadan durulursa bunun adına dyana derler”²⁵ ol yig boy bolgay üçegü birle
 ölses biz “her üçümüz birlikte ölsek daha iyi olacak”;²⁶ meniñ ötümin erigimin
 tutsar sizler kop ödün maña yakın bolmuş bolgay sizler “benim öğüdüümü tutarsa-
 nız her zaman bana yakın olmuş olacaksınız”;²⁷ vigni –vinayikiler örletseller
 öntürgey vayrapanlar közin “vighenea-vinâyakalar taciz ederlerse, Vajrapâniler
 onların gözünü çıkarır.”²⁸

Eski Uygurcada Göktürkçedeki gibi kişi eklerine bağlanmamış *-sAr* eki örnekleri de vardır: kireyin tiser kiçigkiem kirü yime umaz men “gireyim desem,

²¹ Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, s.292, §.488.

²² Gabain, A. Von, *Türkische Turfan Texte VIII*, s. 83.

²³ Hamilton, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat Köken), Ankara, s.27.

²⁴ Arat, Reşit Rahmeti (1965), *Eski Türk Şiiri*, Ankara, s.106.

²⁵ Arat, Reşit Rahmeti, a.g.e., s.198.

²⁶ Korkmaz, Zeynep (1995), “Eski Anadolu Türkçesindeki *-van/-ven, -vuz/-vüz* Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, TDK Yayınları, Ankara, s. 112-113.

²⁷ Müller-Gabain, F.W.K.-A. von (1946), *Uigurica IV-B, C, D, Uygurca Üç Hikâye*, (Çev.: S. Himran), İstanbul, s.70 (U IV D 42-43).

²⁸ Arat, Reşit Rahmeti (1965), *Eski Türk Şiiri*, Ankara, s.106.

küçücüğüm giremiyorum"²⁹ ädgü yablak bulsar birlä bulalım "*iyiyi de kötüyü de bulursak birlikte bulalım*"; barsar bargıl "*gidersen git*"³⁰

– sAr ekinin –IncA –DIğIndA zarf-fiil eklerinin anlamında kullanıldığı örnekler de vardır: ... kim neñ üntämäsär yettinç kün temir sua açtı "*hiç biri hiç ses çıkarmayınca, yedinci gün demir zincirleri açtılar*";³¹ kaçan burxan kutın bulsar siz meni titmäñ kutğarıñ "*Buda'nın sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman beni terk etmeyin, kurtarın*"³² Şart kipi ekinin bu tür işlevde kullanıldığına dair açıkça zaman ifade eden örnekler Orhun Yazıtlarında da mevcuttur.³³

Karahanlı Türkçesinde şart kipi –sA ile yapılmaktadır. Eski Türkçedeki –sAr ekinin sonundaki /r/ ünsüzü düşmüştür. Ancak –sAr'lı ekler tamamen ortadan kalkmamıştır. Eski Türkçeye nazaran az da olsa kullanım devam etmiştir. Bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig'de geçen birkaç örnekte şart kipi eki olarak –say /-sey kullanıldığı görülür. Fakat bunlar, çok sınırlı sayıda oldukları ve başka herhangi bir eser ya da dönemde görülmedikleri için yazım hatalarından kaynaklanmış olabilir. Çekim genellikle kişi zamirleriyle yapılırken iyelik kökenli kişi ekleriyle de yapıldığı görülür. Birinci ve üçüncü çoğul kişi çekimlerinde zamirler eklenmiş ve –mlz ve –lAr şekline girmiştir.³⁴ abanğ kolsam udhu barıp³⁵ uluğlukuğ bolsa sen edhgü kılın³⁶ anıñ yüzinğe titinü baksa bolmas³⁷ "barsa men (5732) edlesey men (C77-13) içse sen (6148) öze bolmasa (840) ersemiz (6428) biz emdi bu törü ursamız / negüter yaraşır törü buzsamız " *bu kanun ve töreyi kendimiz koymamız şart iken eğer töreyi bozarsak nasıl yakışık alır.*" (4016) bulsalar (4432) ögseler (4396)³⁸ gibi örnekler Kutadgu Bilig ve Divanü Lügati't-Türk 'te bolca yer alır.³⁹

Yardımcı cümlesi şart olan bir birleşik cümlemin temel cümlesinde şart kipinin kişi eki almadan kullanılışı, Eski Türkçe ile Karahanlı Türkçesinde ortaklaşa yürüyen bir özelliktir.⁴⁰ Ancak, Eski Türkçede şart kipi eki, çekime girip

²⁹ Arat, Reşit Rahmeti, a.g.e., s.20.

³⁰ Hamilton, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat Köken), Ankara, s.25.

³¹ Hamilton, James Russell, a.g.e., s.27.

³² Hamilton, James Russell(1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat Köken), Ankara, s.36.

³³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, TDK Yayınları, Ankara, 2006, s.694–695.

³⁴ Hacıeminoğlu, Necmettin (2008), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları 3. Baskı Ankara, s. 188-189.

³⁵ Atalay, Besim (1999), *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I* TDK Yayınları. Ankara, s.399.

³⁶ Atalay, Besim, a.g.e., s. 64.

³⁷ Atalay, Besim (1999), *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi II* TDK Yayınları. Ankara, s.144.

³⁸ Arat, Reşit Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I-II*, TDK Yayınları, İstanbul.

³⁹ Daha fazla örnek için bakınız. Hacıeminoğlu, Necmettin (2008), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları 3. Baskı Ankara.

⁴⁰ Gabain, A. von(1974), *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden, §.260, §. 443.

kişi ekleriyle genişletildiğinde, kip ekinin sonuna kişi öğelerini göstermek için kişi zamirleri eklendiği halde (*sakınsar sen “düşünürsen”, ol yig bolgay üçegü birle ike ölser biz “ her üçümüz birlikte ölsek daha iyi olacak” vb.*) Karahanlı metinlerinde bu kipin çekiminde artık ara sıra kişi ekleri yanında iyelik eklerinin de kullanıldığı görülmektedir.⁴¹

Şart kipinde zamir kökenli kişi eklerinden, iyelik kökenli kişi eklerine gelişmesi, Karahanlı döneminin sonlarındadır. Kutadgu Bilig’de şart kipinin 1. ve 3. çokluk kişi çekimlerinde zamirlerin yerine *-mlz; -lAr* ekleri kullanılmıştır.⁴² Atabetü’l-Hakayık’taki örneklerde kişi ekleri artık iyelik kökenlidir: *ersem, erseñ, sözleseñ, tekseñ*. Bu eserde sadece bir örnekte zamir kökenli kişi eki vardır: *erse sen*.⁴³ Buna karşılık Divan- Lügati’t-Türk’te bir dörtlükte geçen tek örnek: *abanğ kolsam “eğer istesen”*,⁴⁴ iyelik kökenli kişi eklerinin hiç olmazsa bazı ağızlarda XI. yüzyılda başlamış olduğunu gösterir. Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçelerinde iyelik kökenli çekim artık oturmuştur.⁴⁵

Şart kipinin *-sAr* şeklindeki eki XI. yüzyıldan sonra bazı eserlerde nadiren de olsa devam etmiştir. Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lügati’t-Türk ‘te *-sA* eki için “Şart bildiren edattır.” demiş ve *ol efke barsa “o eve giderse”, sen kaçan barsa sen “sen ne zaman gidersen”* Bu, ancak fiillere gelir,⁴⁶ diyerek örneklerini vermeye yetinmiştir. Ekin hangi şekillerde, nasıl çekime girdiği konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir. Divanu Lügati’t-Türk’teki diğer örnekler incelendiğinde hem *-sAr*’lı hem *-sA*’lı şekillere rastlanır. Fakat *-sAr*’lı örnek yalnız iki tanedir. *Buşmasar boz kuş tutar iymeser urung kuş tutar*,⁴⁷ *yalan yarpuzdan kaçar, kaçan barsa utru kelür*.⁴⁸ Kutadgu Bilig’in Fergana Nüshasında da *-sAr*’lı bir örnek vardır: *Erser*.⁴⁹ Yine kişi eklerine bağlanmamış örneklere Kutadgu Bilig’de de rastlanmaktadır.: *kalı yaksa kıldın tiriglig yava*⁵⁰ *idayın tise id kalı tutsa tut*⁵¹ Atabetü’l-Hakayık’ta da kişi eklerine bağlanmış bir örnek vardır. *Tirip birür ersen neçe*

⁴¹ Korkmaz, Zeynep(1965), “Eski Anadolu Türkçesindeki *-van/-ven, -vuz/-vüz* Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları”, Ankara, TDAY Belleteri (1964),Ankara, s.46-47.

⁴² Hacıeminoğlu ,Necmettin(2008), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları 3. Baskı Ankara, s. 188.

⁴³ Arat, Reşit Rahmeti (1992), *Atabetü’l-Hakayık/Edib Ahmed B. Mahmud Yükneci*, Ankara, s. 142,

⁴⁴ Atalay, Besim (1999), *Divanü Lügati’t-Türk Tercümesi I* TDK Yayınları. Ankara, s.399.

⁴⁵ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, Ankara, TDK Yay., s.694-695.

⁴⁶ Atalay, Besim (1999), *Divanü Lügati’t-Türk Tercümesi III* TDK Yayınları. Ankara, s.207-208.

⁴⁷ Atalay, Besim, a.g.e., s.233.

⁴⁸ Atalay, Besim, a.g.e., s.39.

⁴⁹ Ercilasun, Ahmet B. (1984), *Kutadgu Bilig Grameri, -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 135.

⁵⁰ Arat, Reşit Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I-II*, TDK Yayınları, İstanbul, 1947, s.323.

⁵¹ Arat, Reşit Rahmeti, a.g.e., s.750.

tirse tir.⁵² Bu tür örnekler, az da olsa kişi eklerine bağlanmamış örneklerin tamamen kullanımdan düşmediğini kalıntılarının bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir.⁵³

Arkaik olarak görülen bu tür örnekler Orta Türkçenin çeşitli eserlerinde de nadir de olsa rastlanmaktadır. Codex Comanicus'ta ve Rabgûzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâsı'nda "*sağınsar men, tutsar bolsañ*" gibi kullanımlar mevcuttur. Bunun dışında *-sA* şart eki Orta Türkçenin bütün eserlerinde yaygınlaşmıştır. Ancak bu yaygınlaşmaya paralel şekil bakımından ekin çekiminde de bir değişiklik olmuş kişi zamirleri ve zamir kökenli kişi eklerinin yerine büyük bir yaygınlıkla iyelik kökenli kişi ekleri geçmiştir.⁵⁴

Ek sınıfının değişmesinde 1. çokluk kişi ekinin özel bir yeri vardır. Göktürk ve Eski Uygur dönemlerinde *biz* şeklinde olan 1. çokluk kişi ekinin Kutadgu Bilig'de *-mİz* şeklinde eklediği⁵⁵ görülür. XI. yüzyılda şart çekiminin diğer kişileri henüz zamir kökenlidir. Karahanlı döneminin sonunda ve Harezmi Türkçesinde tamamen iyelik kökenli kişi eklerine geçildiği halde Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inde az da olsa *biz* zamirine /ekine rastlanır: *sözlesebiz* (2541), *tisebiz*(3253)⁵⁶

Eski Oğuz Türkçesinde ise *biz*'den değişmiş olan zamir kökenli *-vUlz* eki kullanılır. 1. çokluk kişi eki ikinci defa sınıf değiştirerek Karahanlı Türkçesinde zamir kökeninden iyelik kökenine dönen bu ek, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde tekrar sınıf değiştirerek *-k* olmuştur: *alsar biz* > *alsa-mız* > *alsa-ı*, *bilser biz* > *bilse-miz* > *bilse-k*⁵⁷

-sA şart kipi ile *-sA* dilek kipine ait eklerin çekiminde, sadece işlev değişikliği değil, sonradan kişi ekleri bakımından da bir değişiklik olmuştur. Zamir kökenli ekler yerine iyelik kökenli ekler geçmiştir. Bu değişikliğe en mantıklı açıklamayı Zeynep Korkmaz getirmiştir. Korkmaz: "*-DI* geçmiş zaman eki ile *-DUk* sıfat-fiil kaynaklı geçmiş zaman eklerinin birbirine karıştırılması ve dil hafızasında *-DUk* partisip ekindeki *-k*'nın bir şahıs eki gibi kabulü nasıl bu iki eki birbirine karıştırmış ise, *-sA* şart eki ile *-sAk* dilek eki de aynı şekilde birbirine karıştırılmış olmalıdır. *-sAk* ekindeki *-k/-ı*'nın belki de geçmiş zaman ekindeki *-ı/-k*'ye benzetilerek bir şahıs eki gibi kabul edilmesi dolayısıyla *-sAk* eki *-sa-ı*

⁵² Arat, Reşit Rahmeti (1992), *Atabetü'l-Hakayık/Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki*, Ankara, s.248.

⁵³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, TDK yayınları, Ankara, 2006, s.694-695.

⁵⁴ Korkmaz, Zeynep (1995), "*-sa/ -se Dilek Kipi Eklerinde Bir yapı birliği Var mıdır?*", Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt TDK Yayınları Ankara, s.160-161

⁵⁵ Ercilasun, Ahmet B. (1984), *Kutadgu Bilig Grameri, -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1984, s. 135.

⁵⁶ Hacıeminoğlu, Necmettin(1968), *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul, s.152.

⁵⁷ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, TDK yayınları, Ankara, 2006, s.697.

/-se-k şeklinde iki ayrı ek unsuruna ayrılmış ve bunun tabii bir sonucu olarak da -sA şart eki ile -sA dilek eki tek bir şekle dönüşmüştür. Dil hafızasındaki bu ayırım dolayısıyla eklerin çekim paradigmasında da bir değişiklik doğmuştur. Daha önce *bar-sa-men*, *bar-sa-sen* *bar-sa ol* şekillerinde, zamir kaynaklı şahıs ekleri ile çekime girerlerken, bundan sonra *bar-sa-m barsa-ñ*, *barsa*, *bar-sa-ı*, *bar-sa-ñız*, *bar-sa-lar* şekillerinde ve iyelik kaynaklı eklerle çekilmeye başlamışlardır.⁵⁸ demıştır. Yukarıda açıkladığımız üzere -DI geçmiş zaman eki ile -DUK partisip ekinin geçmiş zaman anlamı taşıması, -sA şart kipi eki Eski Türkçe döneminde sadece şart anlamı taşıırken XI. yüzyıldan itibaren -sAk ekinin kattığı düşünülen dilek anlamını da taşıması ve Kaşgarlı Mahmut'un -sAk eki ile ilgili açıklaması ve verdiği örnekler Korkmaz'ın söz konusu tespitini desteklemektedir.

Oğuz ve Kıpçak lehçelerindeki geçiş dönemi sayılan dönem metinlerinde ekin iyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenmiş biçimlerinin egemen olduğu göz önüne alınca ve ekin iyelik kökenli kişi ekleri ve kişi zamirleri almış çekimlerinin Karahanlı Türkçesinden Harezme uzanan değişimleri dikkatle incelenince, iyelik ekli şeklin Karahanlı ve Harezme devri eserlerine çoklukla Oğuz ve Kıpçak lehçelerinden geçmiş olduğu anlaşılıyor. Bu durumu göz önünde bulunduran Korkmaz: "Karahanlı Oğuz ve Kıpçak lehçelerine ait özellikler ile beslenmesine dayanan Harezme yazı dilinde bahis konusu geçiş büyük anlam taşır. Bu durum karşısında şart vb. ikili ek alabilen kiplerin çekiminde kişi zamirlerine dayanan kişi eklerini Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi için asıl ekler; iyelik eklerine dayanan kişi eklerini ise, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin temel ekleri olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Durum böyle olunca belirli bir kipin çekiminde kişi zamirlerinden iyelik eklerine geçiş bir gramer olayından ötekine ses değişimlerine bağlı bir değişimlerine geçiş değil de bir lehçe veya lehçeler gurubunda egemen olan biçimin, başka etnik grupların lehçelerinde egemen olan biçime yerini bırakmış olması şeklinde düşünülmelidir. Bu geçişin tarihini hiç olmazsa başlangıç tarihini kesin olarak belirtmek şimdilik erken bir davranış olursa da, bunun, Oğuz ve Kıpçak unsurlarının Uygur yazı dili geleneğini devam ettiren Karahanlı yazı dilinin kurucusu olan etnik unsurlar ile karışma devrine rastladığını söylemek herhalde yanlış olmayacaktır."⁵⁹ tespitini yapmıştır.

⁵⁸ Korkmaz, Zeynep (1995), "-sa/ -se Dilek Kipi Eklerinde Bir yapı birliği Var mıdır?", Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt, TDK Yayınları, Ankara, s.167.

⁵⁹ Korkmaz, Zeynep (1965), "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları, TDAY Belleten(1964), Ankara, s.48.

Harezmi dönemi eserlerinde ise, aynı kipin çekiminde iyelik eklerinden gelen kişi eklerinin, kişi zamirlerinden gelen kişi eklerinin yerine geçtiği görülmüyor. *Kör-se-m, kör-se-ñ, kör-se, kör-se-miz (kör-se-k) kör-se-ñiz kör-se-ler* gibi. Rabgûzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâsı'ndan alınan şu örnekler de bu konuda bize açık bir fikir vermektedir. *Barma-sa-m iman birmegey erdim, ne kulsan kıl "ne yaparsan yap"* Harezmi metinlerinde iyelik kökenli kişi ekleriyle çekim biçiminin hâkim olmasına karşın nadir de olsa çekimlerde kişi zamirlerinin kullanıldığı da görülmür. Örneklerini dönemin önemli eserleri olan Kıyasü'l-Enbiyâ (*birsâ miz*)'da Muînü'l-Mürîd (*bilsâ sän*)'de Hüsrev ü Şîrîn (*tapşa män, tisâ biz*) ve Nehcü'l-Feradis (*Kutgarsa män, aysa sän*)'te bulmak mümkündür.⁶⁰

Kıpçak Türkçesinde genel olarak çekim iyelik kökenli kişi ekleriyle yapılır: *tursam, tursañ, tursa, tursak, tursañız, tursalar*,⁶¹ Ancak bu dönemin eserlerinden olan El-Kavâinü'l-Küllîye'de şart kipinin çekimi birleşik kiplerde iyelik kökenli eklerle verildiği halde basit çekim 2. teklik kişide zamir kökenli eklerle gösterilir: *ketse sen, alsa sen (diğer kişiler: ketsem, ketse, ketsek, ketseñiz, ketseler)*. Eserde "*bunların hepsi fasihtir, yaygın olarak kullanılmıştır.*" denmesine⁶² rağmen diğer Kıpçak gramerlerinde ve Kıpçakça eserlerde bu şekiller görülmez. Kavâinü'l-Küllîye yazarının Kıpçak Türkçesini değil, döneminin genel yazı dilini esas alarak Harezmi eserlerinde görülen şekilleri dikkate aldığı düşünülebilir. Ancak daha önceleri genellikle 1. kişilerde görülen kişi zamirleriyle çekimin bu eserde şart kipi çekiminde sadece 2. teklik kişi için kişi zamiri kullanılması dikkat çekicidir.⁶³

Eski Oğuz Türkçesinde 1. çokluk kişide *-vUz*'lu ve *-k*'li şekiller bir arada kullanılırken diğer kişilerde iyelik kökenli kişi ekleri kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren *-vUz*'lu şekiller azalırken *-k*'li şekiller yaygınlık kazanmıştır. Dede Korkut kitabında geçen bazı örnekler 1. çokluk kişi çekiminde *-vUz*'lu ve *-k*'li şekillerin bir arada kullanıldığını göstermektedir. *Biz onlara yetsevüz öldürürüz, Şol koyunları dañı götürsek Kazana ulu hayf iderdük, didi* ⁶⁴; 1. çokluk kişi dışındaki çekimlerde iyelik kökenli kişi ekleri kullanılmıştır: *yaz-*

⁶⁰ Korkmaz, Zeynep, a.g.e., s.47.

⁶¹ Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, s.133.

⁶² Toparlı-Çöğenli- Yanık, Recep- M. Sadi- Nevzat H.(1999), *El-Kavainü'l-Küllîye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara, 26a-b.

⁶³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fîil- Basit Çekim*, TDK yayınları Ankara, 2006, s.697.

⁶⁴ Akalın, Şükrü Haluk (1996), *Eski Anadolu Türkçesi*, (Ders Notu) ÇÜ Fen- Edebiyat Fakültesi, Adana, s.41.

sam, kilsam, geçse, bulsañuz; ⁶⁵ *görseñ, olsañ, okısa, iseñüz;*⁶⁶ *alsam, kosañ, alsa, iseñüz, öldürseler* ⁶⁷ gibi.

Şart kipinin çekiminde Anadolu bölgesindeki ilk dönem eserlerinden sadece Behçetü'l-Hadaik'ta 1. teklik kişi için *men* kişi zamiri 1. çokluk kişi için ise çokluk zamirinden gelme *-vUz* eki kullanılmaktadır. Mantiku't-Tayr, Süheyl ü Nevbahar, Mevlid, Dede Korkut gibi eserlerde kişi zamiri yalnız 1. çokluk kişi eki yerine kullanılmış diğer kişilerin çekiminde ise tamamen iyelik ekleri kullanılmıştır. Kimi eserlerde daha o devirde kullanılıştan düşmüş olan *-vUz* eki, bir süre sonra yerini tamamen iyelik kökenli kişi eki olan *-k'*ye bırakmıştır.⁶⁸

Harezmi ve Kıpçak Türkçelerine göre Oğuz Türkçesinde 1. çokluk kişi çekiminde *-k'*li şekillere geçiş çok daha geç dönemde olmuştur. Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde *-k* şekline geçildiği XIII.-XV. yüzyıllarda Oğuz Türkçesinin 1. çokluk kişi eki hâlâ *biz* zamirinden gelen *-vUz'*dur. Klasik Azerbaycan ve Osmanlı yazı dillerinde de *-vUz* bir süre devam etmiş, bu dönemlerin ortalarında *-k* ekine geçilmiştir. Fakat yazı dilinde *-vUz'*lu şekiller bu dönemde tamamen kullanımdan düşmesine rağmen konuşma dilinde varlığının sürdürmüştür. Bugün Anadolu ağızlarında *-vUz* bazı şekil değişikliklerine uğrasa da varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Anadolu ağızlarında şart çekiminin dışında da diğer çekimler de iyelik kökenli kişi ekleri ve zamir kökenli kişi eklerinin birbirinin yerine haber ve tasarlama kiplerinde kullanıldığı görülmektedir.⁶⁹ Çağatay Türkçesinde iyelik kökenli ekler istikrarlı bir şekilde kullanılmıştır.⁷⁰

4. Çağdaş Türk Lehçelerinde Şart Kipi

Şart eki, bugünkü yazı dillerinde ses bakımından en az değişen eklerden biridir. Günümüzde Türkiye Türkçesi (*-sA*), "*bilsek, baksanız*"; Altay Türkçesi (*-sA/-sO/-zA/-zO*), "*alza, bolzo, içse, bilze, körzö, sokso, össö*"; Azerbaycan Türkçesi (*-sa/-sä*), "*alsa, gülsä*"; Başkurt Türkçesi (*-ha/-hä*), "*bilhäk, alhäñ*"; Çuvaş Türkçesi (*-sAn/-sAssın*), "*vıl kursan, vıl kursassın, vıl pilsen, vıl pilsessın*"; Gagavuz Türkçesi (*-sa/-sä*), "*bolsa, bilsä*"; Hakas Türkçesi (*-sA/-zA*), "*parza, pılze, satsa, ısse*"; Kazak Türkçesi (*-sA*), "*alsa, külse*"; Karakalpak Türkçesi (*-sA*), "*bilsem, bolsaq*"; Karaçay-Malkar Türkçesi (*-sA*), "*bilsegiz, bolsala*"; Kırgız Türkçesi (*-sA/-sO*), "*bilsem, tursa*,

⁶⁵ Timurtaş, Faruk Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer - Metin - Sözlük*, Enderun Kitabevi, İstanbul, s.131.

⁶⁶ Akalın, Şükrü Haluk, a.g.e., s.41.

⁶⁷ Ergin, Muharrem (1963), *Dede Korkut Kitabı II*, İstanbul, s.463.

⁶⁸ Korkmaz, Zeynep (1965), "*Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları*", TDAY Belleten(1964), Ankara, s.48.

⁶⁹ (Daha geniş bilgi için bakınız.)Korkmaz, Zeynep, a.g.m. s.43-65.

⁷⁰ Eckmann, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, s.122.

körsö, bolsok"; Kırım Türkçesi (-sA), "*olsañız, bilseñiz*"; Kumuk Türkçesi (-sA), "*gölsek, bolsaq*"; Nogay Türkçesi (-sA), "*bilsek, alsanız*"; Özbek Türkçesi (-sä), "*bolsäm, alsak*"; Saha Türkçesi (-Dar/-DOr/-lAr/-lOr/-nAr/-nOr), "*ister, toptor, oydor, illar, billerler, tönnör, bastarbit*"; Türkmen Türkçesi (-sA), "*bilseñ, bolsañız*"; Tatar Türkçesi (-sa/-sä), "*bulsa, bllsä*"; Tuva Türkçesi (-sA/-zA), "*alza, bilze, çatsa, ketsivisse*" Uygur Türkçesi (-sa/-sä) "*bilsäk, bolsaq*" olmak üzere bütün çağdaş Türk yazı dillerinde şart kipi için Eski Türkçe -sAr' dan gelen ekler kullanılır.

Saha Türkçesi dışındaki bütün Türk yazı dillerinde ekin son sesi /r/ düşmüştür. İlk ses Başkurtça ve Sahaca dışında hepsinde /s/ olarak korunmuştur. Tuvaca, Hakasça, Altayca gibi Güney Sibiry lehçelerinde /s'/li biçim yanında /z'/li biçimler de kullanılır. Başkurtçada ilk ses /s/ sesi, /n'/ye dönmüş ve şart kipi eki -hA olmuştur. Sahacada ise ilk ses /s/, benzeşmeler sonucu /d/, /t/, /l/ ve /n'/ye dönmüştür.

Ek; Kırgız, Altay ve Saha Türkçeleri dışındaki lehçelerde sadece düz-geniş ünlülü şekillere sahiptir. Adı geçen lehçelerde yuvarlak-geniş şekiller de vardır. Türkmen, Uygur ve Özbek Türkçeleri dışındaki yazı dillerinde incelik-kalınlık uyumuna uyar. Türkmencede tek heceli-yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ekin ünlüsü yuvarlaklaşır. Diğer şekillerde incelik-kalınlık uyumuna uyarken Uygur Türkçesinde ek, 2. kişilerin nezaket şekilleriyle 3. kişinin bir şekli dışında incelik-kalınlık uyumuna uyar. 2. kişilerin nezaket şekilleri ile 3. çokluk kişinin ek ünlüsü bütün fiillerde incedir. Özbekçede ise şart kipi eki, incelik-kalınlık uyumuna tamamen uymaz, ekin ünlüsü bütün fiillerden sonra incedir.

-sAr ekinin geçirdiği tarihi süreç, Sahaca ve Çuvaşça dışında bütün yazı dillerine yansımıştır. Sahaca hariç hepsinde /r/ sesi düşmüştür. Sahaca ve Çuvaşça dışındaki yazı dillerinde iyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenmektedir. -sAr ekinin /r'/si sadece Saha Türkçesinde korunmuştur ve sadece bu lehçede şahıs ekleri zamir kökenli olarak kalmıştır. Çuvaşçada ise çekim doğrudan doğruya zamirlerle yapılmaktadır.⁷¹ Saha Türkçesinde -sAr kökenli ek dışında Sahacada sıfat-fiil eki olarak da kullanılan ve -Tuk ekinden gelen -TAx ekiyle yapılan bir şart kipi daha vardır: "*Bastaxpına, billexxine, köstöğünö, toulloğuna*". Bu ekler, eklendikleri kelimelerin asli seslerinde birtakım değişiklikler meydana getirebilirler. Bu kip de zamir kökenli kişi ekleriyle çekilir. İlk ses /t/-/d/, kullanıldığı kelimedeki seslerin özelliklerine göre /l/ ve /n'/ye de dönüşebildiği gibi

⁷¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim, TDK yayınları, Ankara, 2006, s.692-693.

ekin düz-geniş ünlülerinin de yuvarlak ünlülü kelimelerde düz-yuvarlak ünlülere dönüştüğü görülür.⁷²

Olumsuzluk bütün yazı dillerinde *-mA* eki ve türevleriyle yapılır. Soru şekliyse *-mI / -mU* ve türevleriyle yapılır. Ancak Kazak Türkçesinde bu ekin yanı sıra *-şe* (*alsam şe, bilsem şe*) soru eki de kullanılmaktadır. Sahacada *-y* (*bardarbıny, billeğiney*) eki veya *dou/duu* (*biller dou/duu, billeğine dou/duu*) edatı kullanılır. Çuvaşçada soru eki *-i* (*ilseni, kursani, ilsessini, kursassini*)'dir. Seyrek olarak *-im, -şi, -şim, -ha* ekleri de kullanılır. Bu ek ve edatlar, bu lehçelerin kendine özgü soru ek ve edatlarıdır. Hakaşçadaki soru eki ise bu kipe özgü olan *-çu*'dur. Bunun, pekiştirici unsurun soru ifadesi kazanmasıyla ortaya çıktığı düşünülebilir. Hakaşçada bu kipin soru şekli az kullanılır.⁷³

5. Şart Kipi Eki *-sA'nın Aldığı Pekiştiriciler*

Şart kipi diğer tasarlama kiplerinden farklı olarak pekiştirici ekler olarak kullanılmıştır. Bu pekiştiriciler şart anlamını pekiştirirken bazen de şarttan "güçlü istek" veya "emir" gibi işlevlere kayan anlamlar ifade etmişlerdir. Bu pekiştiricilerden ilk olarak Et-Tuhfetü'z-Zekiyye' de söz edilir: "Kelsene, kelseñizne" sözleri pekiştirme eki almış olup "gelsene, gelsenize" demektir.⁷⁴ Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inde *-An* pekiştirme ekiyle genişletilmiş *-sAñAn* şekline (*kulsañan, körseñen, emgetseñen*) gibi örnekler defalarca tekrarlanmıştır.⁷⁵ Gülistan Tercümesi'nde de aynı ekle genişlemiş birkaç örnek vardır. (*bolsañan, ikseñen*)⁷⁶ Benzer pekiştiricilerden Bergamalı Kadri de bahseder. "Ve dalı emr-i hâzırı bu yüzden dalı isti'mal eylerler, *bilsenen, okısanane* gibi, *kezâlik bundan bir murâd eylerler, yanî serzeniş kasd eylerler mubâlağa tarîki üzere*."⁷⁷ Burada bahsi geçen *-a ne* şeklindeki pekiştiriciye Dede Korkut Kitabı'nda da rastlanır: "çünkü er dilersin, varup babanı kurtarsana ne!"⁷⁸ Et-Tuhfetü'z-Zekiyye, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi'ndekilere benzer örnekler Maarifname'de de geçer:

⁷² (Çağdaş Türk Lehçelerindeki çekim örnekleri bakımz.) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I - Fiil- Basit Çekim*, TDK yayınları, Ankara, 2006, s.659-692.

⁷³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, TDK yayınları, Ankara, 2006, s.698-699.

⁷⁴ Atalay, Besim (1945), *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye- Fil-Lugat-it-Türkiyye*, İstanbul, s.51a.

⁷⁵ Hacıeminoğlu, Necmettin (1968), *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul, s. 15.

⁷⁶ Karamanlioğlu, Ali Fehmi (1989), *Gülistan Tercümesi*, Ankara, LXXII.

⁷⁷ Bergamalı Kadri (1946), *Müeyyiretü'l Ulum*, (Baskıya Hazırlayan: Besim Atalay), TDK Yayınları, İstanbul, s.47.

⁷⁸ Özçelik, Sadettin (2005), *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/Dizin/Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara, s.730 (104a/8)

*Görmeseñene, yüriseñene*⁷⁹ Bu ve benzeri örnekler bu dönemde şart kipinde pekiştiricilerin kullanılmaya başladığını gösterir.⁸⁰

Eski Anadolu Türkçesi döneminde gereklilik kipi için özel bir kip eki bulunmadığı için asıl fiillerin şart kipi eki *-sA* üzerine “*gerek*” kelimesini getirerek bu fiillerden oluşan yeni şekil gereklilik kipi görevinde kullanılmıştır.⁸¹ Bu konuya Dede Korkut kitabında geçen “*aparsavuz gerek idi*”, “*varsam gerek*” ile Şeyhi Divanı’nda geçen “*yitse gerek*”, “*olsa gerek*”, “*itsem gerek*” gibi örnekler verilebilir. Ancak bu şekilde yapılan gereklilik kipi anlamı, fiillere şart kipi dışında ekler üzerine “*gerek*” kelimesi getirilerek de verildiğini belirlemekte fayda vardır. Dede Korkut Kitabı’ndaki şu örneklerde görüldüğü gibi: “*turmañ gerek, binmek gerek, getürmek gerek*”⁸²

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesi (*bilsäm keräk, bilsäk keräk*), Uygur Türkçesi (*bilsäm keräk, bilsäk keräk*), Kırım Türkçesi (*bilsem kerek, bilsek kerek*), Tatar Türkçesi (*bülsäm kiräk, bülsäk kiräk*), Başkurt Türkçesi (*bülhäm käräk, bülhäk käräk*), Kırgız Türkçesi (*bilsem kerek, bilsek kerek*) ve Kazak Türkçesi (*bilsem kerek, bilsek kerek*)’nde şart kipi eki *-sA* üzerine “*gerek*” kelimesini getirilerek bu fiillerden oluşan yeni şekil gereklilik kipi görevinde kullanılır.⁸³

Harezm Kıpçak ve Eski Oğuz döneminden beri görülen ve bazı tarihî grammerlerde anılan pekiştiriciler, şart kipi için tipiktir ve bugün de yazı dillerinin çoğunda devam etmektedir. Türkiye Türkçesi (*gelsene, baksanıza*), Azerbaycan Türkçesi (*alsana, bilsänä*), Başkurt Türkçesi (*alhana, bülhänä*), Gagavuz Türkçesi (*alsana, bilsänä*), Karaçay-Malkar Türkçesi (*alsana, çıqsana*), Kırım Türkçesi (*alsana, bilsene*), Nogay Türkçesi (*alsana, bilsene*), Türkmen Türkçesi (*alsana, bilsene*), Tatar Türkçesi (*alsana, bilsänä*) gibi birçok lehçede bu pekiştirici *-A* şeklindedir. 2. Teklik çekimlerini genişleten bu pekiştirici “*istek, rica, kuvvetli istek, emirle karışık rica*” gibi anlamlar taşır. Türkiye Türkçesinde 2. çokluk kişi çekimlerine de gelir. Başkurt Türkçesinde ek bütün kişilerde “*istek*” ifadesi taşıyan *-sI* (alhamısı, bilhänñ) pekiştirici ekiyle de genişletilebilir. Türkmencede aynı işlevde kullanılan *-IAAñ* (*alsañızlaañ, bilseñizläñ*) pekiştiricisi de vardır. Tatarca gibi bazı Kıpçak lehçelerinde ise *-çI* (*alsamçı, bilsäñçI*) pekiştiricisi görülür. Çuvaşça *-sAn, -sAssın* eklerinde görülen *-n* ve *-ssın* unsurları da pekiştirici olmalıdır.

⁷⁹ Hacıeminoğlu, Necmettin, a.g.e., s.151.

⁸⁰ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim, TDK yayınları Ankara, 2006, s.698-699.

⁸¹ Timurtaş, Faruk Kadri (1994), Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer - Metin - Sözlük, Endurun Kitabevi, İstanbul, s.132.

⁸² Daha fazla örnekler bakınız. Dede Korkut Kitabı, Şeyhi Divanı, TDK (neşreden) Tıpkı Basımı, 1942.

⁸³ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim, TDK yayınları Ankara, 2006, s. 525-532.

Sahacada bu kip *-A, -InA* pekiştirici unsurlarını alır. Hakasçada bu kipe mahsus soru eki olan *-çu'nun*, pekiştirici unsurun soru ifadesi kazanmasıyla ortaya çıkmıştır. Tuvacada bir ek yığılması olayı ile oluşan *Alzımza, alziñza* gibi şekillerin benzeri Erzurum ağzında görülür "*alsamsa, alsansa*"⁸⁴ Tuvacada farklı olarak birinci ekin ünlüsü daralmıştır. Türkmencedeki *-mIkAAm, -mIkAAñ* ise sorudan sonra yeniden soru eklerinin gelmesiyle (*alsammıkaam < al-sa-m mı erki hem*) ilgi çekici bir görünüş arz eder. Ekteki /k/ sesi Türkiye Türkçesinde de *ki* şeklinde yaşayan (*alsam mı ki*) şüphe edatı *erki*'den gelmiş olmalıdır.⁸⁵

6. Sonuç

Eski Türkçede şart kipinin zarf-fiil olduğu dilbilimcilerin büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüş ve benimsenmiştir. Ancak bugün için şart kipiye zarf-fiil demek mümkün değildir. Çünkü şart cümlelerinin ana cümlenin zarfı olarak görev yapması onların zarf-fiil olduğunu göstermez. Çünkü zarf olmadıkları halde zarf görevinde kullanılan çeşitli kelime grupları olduğu gibi, zarf-fiil olmadıkları halde zarf-fiil görevinde kullanılan kelime grupları da mevcuttur. Ayrıca kişi ekleri alıp çekimlenmesi zaten zarf-fiil olarak değerlendirilmesine engeldir. Yine öne sürülen diğer tasarlama kipleri yargı bildirirken şart kipinin yargı bildirmemesi durumu sağlam bir temele dayanmamaktadır. Çünkü şart kipi, dilek anlamı taşıdığıda tek başına yargı bildirdiği gibi şart anlamında kullanıldığında da koşullu yargı bildirmektedir. Örneğin; "Ders çalışsan başarılı olursun" cümlesinde biri koşul belirten yargı (*çalış-*) ve diğeri de koşula bağlanmış temel yargı (*başarılı ol-*) olmak üzere iki yargı vardır. Çünkü bir fiilin yargı bildirmesi, o fiilin gerçekleşip gerçekleşmediğine bağlı değildir. Şart kipinin bulunduğu cümlelerde ana cümledeki yargının gerçekleşmesi şart kipinin bildirdiği yargının gerçekleşmesine bağlıdır.

Yine şart kipinin tasarlama kipi değil, zarf-fiil olduğuna dair görüşlere dayanak gösterilen "şart kipi dışındaki hiçbir tasarlama kipi ek fiille kullanılmaz ya da birleşik çekim oluşturmaz" iddiası da gerçekten uzaktır. Çünkü haber kiplerinden gelecek zaman eki *-AcAk*, isimlere gelen ek fiille kullanılmaz ya da belirli geçmiş zaman ekinin hikâye tarzı, belirsiz geçmiş ekinin rivayet tarzı çekimi oluşturduğu gibi bir tarz çekimi oluşturmaz ama bu durum gelecek zamanın haber kipi olduğu gerçeğini değiştirmez. Ayrıca "*-Dik + kişi eki+ dA (... geldiğinde gideriz)*" şeklinde de kişi eki almış bir gerundium" diye bahsi geçen zarf-

⁸⁴ Gemalmaz, Efrasiyap (1978), Erzurum İli Ağzları (İnceleme- Metinler-Sözlük- Dizinler) Erzurum 1978, s.332.

⁸⁵ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim, TDK yayınları Ankara, 2006, s. 698-699.

fiilin aldığı kişi bildiren iyelik kökenli kişi eki olmayıp isim ve isim soylu sözcüklere getirilen iyelik ekidir. Fiilimsiler de isim soylu sözcükler oldukları için fiilimsilerin isim ve isim soylu sözcüklere gelen iyelik eklerini alması doğaldır. Günümüzde iyelik ekleri ile iyelik kökenli kişi ekleri farklı işlevlerde kullanılmaktadır. İyelik ekleri isimlere gelen çekim ekleri olup aitlik bildirirken iyelik kökenli kişi ekleri kip eki almış fiillere gelen fiil çekim ekleri olup fiillerin bildirdiği iş, oluş ve hareketin kim tarafından yapıldığını gösterir.

Kaldı ki bildirme kipi eklerinin de fiilimsilerden türediğini biliyoruz. Örneğin *-AcAk* gelecek zaman eki, şart kipi ekine göre çok daha yakın zamanda sıfat-fiil ekinden türemiş bir bildirme kipi ekidir. Ancak bugün bu ek için, sıfat-fiil ekidir, diyemeyiz çünkü bugün söz konusu ek, fiil kök ve gövdelerine gelecek bildirme kiplerinden gelecek zaman kipini karşılamaktadır. Bu işlevi yerine getirdiği için sıfat-fiil olma özelliğini yitirmiştir. Ancak gelecek zaman ekinin sıfat-fiil kökenli olduğu söylenebilir. Bu durum şart kipi için de söz konusudur. Şart kipi günümüzde tam anlamıyla bir tasarlama kipidir. Bazı özellikleri bakımından diğer tasarlama kiplerinden ayrılabilir.

Şart kipi kuruluşunun Türkçe ile Moğolca, Mançuca ve Tunguzca gibi Altay dillerindeki paralel gelişmesini göz önünde tutarsak bugünkü *-sA* şart ekinin Eski Türkçedeki *-sAr* şart ekinin devamı olduğu, *-sAr* ekinin de isim ve fiil soylu kelimelerden "istek, niyet" gösteren fiiller türettiği, *+sA-* fiil türetme eki ile *-r* geniş zaman partisip ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşü ilim alanına benimsenmiş ve yaygınlaşmıştır. Şart kipinin meydana gelişinde hareket noktası *+sA-* istek fiillerine dayanır. Fakat Eski Türkçede *-sAr* eki tam bir şart kipi görevindedir ve dilek kipi görevi yoktur. *-sA* dilek kipi ekinin yapısı *-sA* şart ekinden farklı bir partisip kuruluşundan oluşmuştur: *-sA* dilek kipi yine *+sA-* istek fiillerinden çekimli fiile uzanan başka bir partisip yapısındadır. Bu da *-°k* partisip ekiyle genişletilmiş *+sA-k* ekidir. Divanu Lügati't-Türk'te dilek kipinin *-sAk* eki ile karşılandığını gösteren açıklama ve örnekler de vardır. *-DI* geçmiş zaman eki ile *-DUk* sıfat-fiil kaynaklı geçmiş zaman eklerinin birbirine karıştırılması ve dil hafızasında *-DUk* partisip ekindeki *-k*'nin bir şahıs eki gibi kabulü nasıl bu iki eki birbirine karıştırmış ise, *-sA* şart eki ile *-sAk* dilek eki de aynı şekilde birbirine karıştırılmış olmalıdır. *-sAk* ekindeki *-k*'nin belki de geçmiş zaman ekindeki *-k*'ye benzetilerek bir şahıs eki gibi kabul görüp kullanılması dolayısıyla *-sAk* eki *-sA-k* şeklinde iki ayrı ek unsuruna ayrılmış ve bunun doğal bir sonucu olarak da *-sA* şart eki ile *-sA* dilek eki tek bir şekle dönüşmüştür.

–sA şart kipi ile –sA dilek kipine ait eklerin çekiminde, XIII. yüzyıldan itibaren sadece işlev genişlemesi değil, sonradan kişi ekleri bakımından da bir değişiklik olmuştur. Zamir kaynaklı eklerin yerine iyelik kaynaklı ekler geçmiştir. Daha önce zamir kaynaklı kişi ekleri ile çekime girerken, dilek-şart kipi bundan sonra iyelik kaynaklı eklerle çekilmeye başlamıştır.

Şart kipi eki –sA, Eski Türkçe döneminde –sAr şeklindedir. Orhun Yazıtlarında şart kipi diğer kiplerde olduğu gibi iyelik kökenli kişi ekleri ya da kişi zamirleriyle beraber kullanılmamış, kişi ana cümlenin yükleminden anlaşılmıştır. Bu dönemde kişi zamirlerine/eklerine bağlanmadan kullanılması ekin zarf-fiil şeklinde kullanıldığı kanısını doğurmuştur. –sAr eki Orhun Yazıtlarında fiil kök veya gövdelerine gelerek basit çekim, ek fiile (*er-*) ve çekimli fiillere gelerek birleşik çekim oluşturmuştur. Olumsuz şekli olumsuzluk ekiyle yapılmıştır. –sAr ekinin Orhun Yazıtlarında –*IncA* –*DiğIndA* zarf-fiil eklerinin anlamında kullanıldığı örnekler de vardır. Eski Uygurcada da ek, –sAr şeklindedir. Fakat artık kişi eklerine bağlanmaya başlanmış ve şart çekimi oluşmuştur. Orhun Yazıtlarında –sAr şeklinde olan şart kipi ekinin sonundaki /r/ ünsüzünün, Eski Uygurca döneminin sonlarında düşerek ek –sA şeklinde kullanılmaya başlandığı görülür. Ancak /r/ hemen ve tamamen düşmez –sAr’lı şekiller ile henüz nadir olan –sA’lı şekiller bir arada kullanılır. Bu –sA’lı örneklerden hareketle, –sAr ekinin sonundaki /r/ ünsüzünün düşmesi Eski Türkçenin son dönemlerinde başlamış Orta Türkçe döneminde tamamlanmıştır, denilebilir. Eski Uygurcada Göktürkçedeki gibi kişi eklerine bağlanmamış –sAr eki örnekleri ile –sAr ekinin –*IncA* –*DiğIndA* zarf-fiil eklerinin anlamında kullanıldığı örnekler de vardır.

Karahanlı Türkçesinde şart kipi –sA ile yapılmaktadır. Eski Türkçedeki –sAr ekinin sonundaki /r/ ünsüzü düşmüştür. Ancak –sAr’lı ekler tamamen ortadan kalkmamıştır. Şart kipinin –sAr şeklindeki eki XI. yüzyıldan sonra bazı eserlerde nadiren de olsa devam etmiştir. Bunun dışında –sA şart eki Orta Türkçenin bütün eserlerinde yaygınlaşmıştır. Ancak bu yaygınlaşmaya paralel şekil bakımından ekin çekiminde de bir değişiklik olmuş kişi zamirleri ve zamir kökenli kişi eklerinin yerine büyük bir yaygınlıkla iyelik kökenli kişi ekleri geçmiştir. Şart kipinde zamir kökenli kişi eklerinden, iyelik kökenli kişi eklerine geçilmesi, Karahanlı döneminin sonlarındadır. Ek sınıfının değişmesinde özel bir yeri olan 1. çokluk kişi eki, Göktürk ve Eski Uygur dönemlerinde *biz* şeklinde olan 1. çokluk kişi ekinin sonraki dönem eserlerinde –*mIz* şeklinde eklediği görülür. XI. yüzyılda şart çekiminin diğer kişileri henüz zamir kökenlidir. Karahanlı döneminin sonunda ve Harezmi Türkçesinde tamamen iyelik kökenli kişi eklerine geçildiği halde bazı eserlerde nadiren de olsa *biz* zamirine rastlanır.

Eski Oğuz Türkçesinde ise *biz'*den değişmiş olan zamir kökenli *-vUz* eki kullanılır.

Harezmi ve Kıpçak dönemi eserlerinde, aynı kipin çekiminde iyelik eklerinden gelen kişi eklerinin, kişi zamirlerinden gelen kişi eklerinin yerine geçtiği görülüyor. Ancak Harezmi ve Kıpçak metinlerinde iyelik kökenli çekim biçiminin egemen olmasına karşın nadir de olsa çekimlerde kişi zamirlerinin kullanıldığı da görülür. Eski Oğuz Türkçesinde 1. çokluk kişide *-vUz'*lu ve *-k'*li şekiller bir arada kullanılırken diğer kişilerde iyelik kökenli kişi ekleri kullanılmıştır. Bu dönemden itibaren *-vUz'*lu şekiller azalırken *-k'*li şekiller yaygınlık kazanmıştır. Harezmi ve Kıpçak Türkçelerine göre Oğuz Türkçesinde 1. çokluk kişi çekiminde *-k'*li şekillere geçiş çok daha geç dönemde olmuştur. Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde *-k* şekline geçildiği XIII.-XV. yüzyıllarda Oğuz Türkçesinin 1. çokluk kişi eki hâlâ *biz* zamirinden gelen *-vUz'*dur. Klasik Azerbaycan ve Osmanlı yazı dillerinde de *-vUz* bir süre devam etmiş, bu dönemlerin ortalarında *-k* ekine geçilmiştir. Fakat yazı dilinde *-vUz'*lu şekiller bu dönemde tamamen kullanımdan düşmesine rağmen konuşma dilinde varlığının sürdürmüştür. Bugün Anadolu ağızlarında *-vUz* bazı şekil değişikliklerine uğrasa da varlığını sürdürmektedir.

-sAr ekinin geçirdiği tarihi süreç, Çağdaş Türk lehçelerinde Sahaca ve Çuvaşça dışında bütün yazı dillerine yansımıştır. Sahaca hariç hepsinde */r/* sesi düşmüştür. Sahaca ve Çuvaşça dışındaki yazı dillerinin hepsinde şart kipi iyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenmektedir. *-sAr* ekinin */r/*'si sadece Saha Türkçesinde korunmuştur ve sadece bu lehçede kişi ekleri zamir kökenli olarak kalmıştır. Çuvaşçada ise çekim doğrudan doğruya kişi zamirleriyle yapılmaktadır. Saha Türkçesinde *-sAr* kökenli ek dışında *-TAX* ekiyle yapılan bir şart kipi daha vardır. *-TAX*, Sahaca sıfat-fiil eki olarak da kullanılır ve *-TUK* ekinden gelir. Sahacada bu kipin çekimi de zamir kökenli kişi ekleriyle yapılır.

Olumsuzluk şekli, günümüz Türk yazı dillerinde *-mA* eki ve türevleriyle yapılır. Soru şekli ise *-mI / -mU* ve türevleriyle yapılır. Ancak Kazak Türkçesinde bu ekin yanı sıra *-şe* soru eki de kullanılmaktadır. Sahacada soru şekli için *-y* eki veya *dou/duu* edati kullanılır. Çuvaşçada soru eki *-i'*dir. Seyrek olarak *-im*, *-şi*, *-şim*, *-ha* ekleri de kullanılır. Hakasçadaki soru eki ise bu kipe özgü olan *-çu'*dur.

Şart kipi diğer tasarlama kiplerinden farklı olarak pekiştirici ekler olarak kullanılmıştır. Bu pekiştiriciler şart anlamını pekiştirirken bazen de şarttan *"kuvvetli istek, arzu"* veya *"rica, emir"* gibi işlevlere kayan anlamlar ifade etmiş-

lerdir. Harezmi Kıpçak ve Eski Oğuz döneminden beri görülen Et-Tuhfetü'z-Zekiyye, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i, Gülistan Tercümesi, Maarifname gibi dönemlerinin önemli edebi eserlerinde ve Bergamalı Kadri'nin "Müeyyessiretü'l Ulum" gibi bazı tarihi gramerlerde anılan pekiştiriciler, şart kipi için tipiktir ve bugün de yazı dillerinin çoğunda devam etmektedir. Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi'de geçen pekiştirici *-An* şeklindedir.

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda bu pekiştirici *-A* şeklindedir. 2. Teklik çekimlerini genişleten bu pekiştirici "*istek, rica, kuvvetli istek, emirle karışık rica*" gibi anlamlar taşır. Türkiye Türkçesinde 2. çokluk kişi çekimlerine de gelir. Başkurt Türkçesinde şart kipi eki bütün kişilerde "*istek*" ifadesi taşıyan *-sI* pekiştirici ekiyle de genişletilebilir. Türkmencede aynı işlevde kullanılan *-IAAñ* pekiştiricisi de vardır. Tatarca gibi bazı Kıpçak lehçelerinde ise *-ç* pekiştiricisi görülür. Çuvaşça *-sAn, -sAssñ* eklerinde görülen *-n* ve *-ssñ* unsurları da pekiştirici olmalıdır. Sahacada bu kip *-A, -InA* pekiştirici unsurlarını alır. Hakasçada bu kipe özgü soru eki olan *-çu'nun*, pekiştirici unsurun soru ifadesi kazanmasıyla ortaya çıkmıştır. ©

7. Kısaltmalar

BK K :Bilge Kağan Anıtı Kuzey Yüzü

KT K : Kültigin Anıtı Kuzey Yüzü

KT G : Kültigin Anıtı Güney Yüzü

BK D : Bilge Kağan Anıtı Doğu Yüzü

BK B : Bilge Kağan Anıtı Batı Yüzü

8. Kaynaklar

AKALIN, Mehmet (1988),*Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

AKALIN, Şükrü Haluk (1996), *Eski Anadolu Türkçesi*, (Ders Notu) ÇÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Adana.

ARAT, Reşit Rahmeti (1992), *Atabetü'l-Hakayık/Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki*, Ankara.

ARAT, Reşit Rahmeti (1965), *Eski Türk Şiiri*, Ankara.

ARAT, Reşit Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I-II*, TDK Yayınları, İstanbul.

ATALAY, Besim (1945), *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye- Fil-Lugat-it-Türkiyye*, İstanbul.

ATALAY, Besim (1999), *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I-II-III-IV*, TDK Yayınları. Ankara.

BANG, W. (1916), *Studien zur Vergleichenden Grammatik der Türkssprachen I, II*, SBAW.

BANGUOĞLU, Tahsin (1998), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5.Baskı, Ankara.

BASSARAK, Armin (1997), *"Türkçe Zaman Kiplerinin Doğallık Dereceleri"*, TDAY Belleten - 1995, TDK Yayınları, Ankara, s.31-36.

BENZER, Ahmet (2010), *"-sA Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı"* SÜ Türküyat Araştırmaları Dergisi Sayı:28, s. 131-140.

BERGAMALI Kadri (1946), *Müeyyiretü'l Ulum*, (Baskıya Hazırlayan: Besim Atalay), TDK Yayınları, İstanbul.

BİLGEGİL, M. Kaya (1982), *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

BROCKELMANN, C. (1954), *Osttürkische Grammatik des İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden.

- DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul.
- DEVELİ, Hayati (1997), “{Sa} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme”, *TDAY Belleten -1995*, TDK Yayınları, Ankara, s.115–152
- ECKMANN, Janos (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yay. Haz.: O. Fikri Sertkaya), Ankara.
- ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul.
- EDİSKUN, Haydar (1985), *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1984), *Kutadgu Bilig Grameri, -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1958–1963), *Dede Korkut Kitabı I-II*, İstanbul.
- GABAİN, A. von (1974), *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden.
- GABAİN, A. von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın) TDK Yayınları, 5. Baskı, Ankara.
- GABAİN, A. von (1940), *Die Natur des predikats in den Türksprachen*, Kcs. A. III/1 Wiesbaden.
- GABAİN, A. von (1959), “*Türkçede Fiil Birleşmeleri*”, *TDAY Belleten*, Ankara, s. 16–28.
- GABAİN, A. von, *Türkische Turfan Texte VIII*, Texte in Brahmischrift, Berlin Akademie.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1978), *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük-Dizinler)*, Erzurum.
- GENCAN, Tahir Nejat (1966), *Dilbilgisi*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul.
- GÖKNEL, Yüksel (1974), *Modern Türkçe Dilbilgisi*, İzmir.
- GÜLSEVİN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990), “*Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine*”, *Türk Dili*, 467 (2), TDK Yay., Ankara, s.276–279
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997), *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2008), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları 3. Baskı, Ankara.

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (1968), *Kutb'un Hüsvrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul.
- HAMILTON, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat Köken), Ankara.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1972), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1954), "Gerundiumların Özellikleri ve '-iser' Eki", *Türk Dili*, C.III, s.510-518.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1981), *Türkçenin Ekleri*, TDK Yayınları, Ankara.
- HEMGİRMEN, Mehmet (1998), *Türkçe Temel Dilbilgisi*, Ankara.
- İSEN-KURNAZ, Mustafa- Cemal (1990), *Şeyhî Divanı*, Ankara.
- KARABACAK, Esra (2002), *Bergamalı Kadrî, Müyessiretü'l – Ulûm*, TDK Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Leyla (1994), "-sa / -se" Eki Hakkında", *Türk Dili* 516 (Aralık) , s. 471-474.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989), *Gülistan Tercümesi*, Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fîil- Basit Çekim*, TDK Yayınları, Ankara, 2006.
- KILIÇOĞLU, Vecihe (1954), "Şart Kipi" *Türk Dili* c. III sayı:29 Ankara, s. 254-258.
- KOCAMAN, Ahmet (1980-1981), "Türkçe'de Kip Olgusu Üzerine Görüşler" *TDAY Belleten*, Ankara, s. 81-85.
- KOÇ, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (1995), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I-II*, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1964), "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", *TDAY Belleten*, Ankara, s. 43-65.
- KORKMAZ, Zeynep (2010) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1995) "-sa / -se Dilek - Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?" *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, TDK Yayınları, Ankara, s.160-167.

- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara.
- MÜLLER-GABAIN, F.W.K.-A. von (1946), *Uigurica IV-B, C, D, Uygurca Üç Hikâye*, (Çev.: S. Himran), İstanbul.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2005), *Dede Kokut Araştırmalar, Notlar/Dizin/Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2006), *Dede Kokut Üzerine Yeni Notlar*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ÖZDEMİR, Emin, (1968), “*Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış*”, TDAY Belleten - 1967, TDK Yayınları, Ankara, s.177–203.
- RAMSTEDT, G. J. (1946), *Zum Türkischen Konditional*, “FUF” XXIX/3.
- TEKİN, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, İndiana Üniversitesi Publications, Bloomington.
- TEKİN, Talat (1954), “*-Isar Eki Hakkında*”, Türk Dili C.IV, s. 89–96.
- TEKİN, Talat (1954), “*-Isar Ekinin Türeyişi*”, Türk Dili C.III/32 Ankara, s. 453–455.
- TEKİN, Talat (2010), *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları 4. Baskı, Ankara.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer - Metin - Sözlük*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TOPARLI-ÇÖĞENLİ- YANIK, Recep- M. Sadi- Nevzat H. (1999), *El-Kavainü'l-Küllîye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara.
- UZMAN, Mehmet (1992), *Türkçede Şart ve Emir Kipinin Tarih İçindeki Gelişimi*, Trakya Üniversitesi, Türk Dili Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2004), “*Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı*”, Türk Dili, 635 (LXXXVIII), TDK Yayınları, Ankara.